

Գ Ի Տ Ա Կ Ա Ն

Զ Ո Ջ Ա Ն Յ Տ Ա Ն

Ս Ա Ս Մ Ա Յ Ժ Ռ Ե Ր

Դ Ա Ի Ի Թ Ե Ի Մ Հ Է Ր

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԷՊԻ

Պատմականը, Դիցաբանականը եւ Կենցաղականը

Մհէր անունը յիշուում է Մամիկոնեանց մէջ ԺԲ. դարում: «Զորդուանէլ որդի Տաճատայ քաջի Մամիկոնոյ» «իշխան մեծի տէրութեան Տարօնոյ եւ ամենայն Հայոց» մի հրամանագրով ՇԾԳ. (=1104) թուականին սուրբ Առաքելոց Ղազարու վանքին պարգևում է մի դաստակերտ իւր որոշ սահմաններով, ինչպէս ասում է «ի յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց . . . եւ նախնեաց իմոց քաջ արանցն Վեսենա եւ Մեհնրա, որք յառաջ քան զմեզ տիրէին յայսմ աշխարհիս»¹: Այս Մհէրի մասին այս մի քանի բառից աւելին մեզ յայտնի չէ:

Դիւցազներգութեան Մհէրը կնութեան է առնում Թեաթորոսի աղջիկը, իսկ մենք արդէն ցոյց ենք տուել, որ վէպի Թեաթորոսը պատմութեան Թէոդորոս Ռշտունին է²: Մամիկոնեանց եւ Ռշտունեաց խնամութիւն յիշատակում են մեր պատմագիրները Դ. դարուց, Տիրան Բ-ի կոտորածից ազատուում են Մեհնրակ Ռշտունու Տաճատ եւ Վաչէ Արծրունու Շաւասպ որդին Մամիկոնեան Արտաւազդ եւ Վասակ զօրավարների ձեռքով: Վերջին երկուսը առաջին երկուսին տարան իրենց Տայոց աշխարհի

1. Հայապատում Բ. § 294, էջ 396—397. Վենետիկ 1901:

2. Արարատ 1906, դեկտեմբեր էջ 876—879:

ամբողջները. «Եւ սնուցանում էին այն մանուկներին, Շա-
ւասպին և Տաճատին, և իրենց դուստրները նոցա կնու-
թեան տուն, ուստի դարձեալ միւս անգամ այն ազգերը
սերունդան»¹. — Եթէ ի նկատի առնենք այն հանգամանքը,
որ Թէոդորոս Ռշտունու զօրանալով նսեմանում են Ար-
ծրունիք, որ Թէոդորոսի որդին Վարդ Պատրիկը կոչուում է
«իշխան Արծրունեաց»², որով այս երկու տոհմերը կարծես
միևնոյն են դառնում, այն ժամանակ պէտք է տեսնք
Ռշտունի-Արծրունեաց խնամութիւնը Մամիկոնեանց հետ
շարունակուել է ոչ միայն Ե. այլ և յետագայ դարերում
մինչև ԺԲ. դարը և այս տոհմերի իսպառ անհետանալը³.
Իսկ է. Դարում կան փոխադարձ ամուսնութեան երկու
դէպք յիշուած. Ըստ Յովհան Մամիկոնեանի Վարդ Պատ-
րիկը կին էր առել Մշոյ և Խութայ, Տարօնոյ և Մանոյ
իշխան Մուշեղի Մարիամ անունով դուստրը: Այս Մու-
շեղը, ինչպէս ցոյց ենք տուել Ազգային ժողովրդական
վէպի Մշոյ թագաւոր Մուշեղն է⁴.

Այն բոլորից յետոյ, որ մենք Արարատի 1906
թուի գեկտեմբերի համարի ծանօթութեանց մէջ ասել
ենք, եթէ մէկն ուզենայ Յովհան Մամիկոնեանի այս հա-

1. Փ. Բուզ. Գ. Ժը, էջ 47:—Նոյն դարում Մանուէլ Մա-
միկոնեանի ժամանակ յիշուում է «Գարեգին, տէր գաւառին
Ռշտունեաց» . . . «Այս Գարեգին փեսայ լեալ յառաջ Համա-
դասպէի, զբոյր նորին Համադասպուհի անուն ունէր կին», իսկ
այս Համադասպէ՝ Համադասպ կամ Համադասպեանը «էր սեպուհ
մի ի Մամիկոնեան տոհմէն» (Բուզ. Ե. լէ, էջ 249—250) և եղ-
բայր Վարդան Մամիկոնեանց Նահապետի և ուրացեալ Վահանի:
Վերջինս հօրէ մէկ էր, բայց ոչ մօրէ մէկ (Բուզ. Դ. ԺԹ, էջ 182—
184. տես «Բոյրաքիւ» բառը):

2. Յովհան. Մամիկոն. Պատմ. Տարօնոյ Ա. էջ 9. Վենե-
տիկ 1889:

3. Ե. դարում Հիւսուածք Գ. հատոր. § 8, էջ 94—96:—
Թ. դարում Թովմ. Արծրունի Գ. Ժգ, էջ 194:—ԺԲ. դարում և
այլն Հայապատում Բ. § 293, էջ 393 և Թովմ. Արծրունի (շա-
րունակողը) Գ. Ժբ, էջ 311 և 314:

4. Արարատ 1906, գեկտեմբեր, էջ 871—875:

զորդած տեղեկութիւնը պատմական անցեալի միայն յուշիկ համարել, անհերքելի է սակայն, որ մի Մամիկոնեան թէոգորոս Ռշտունու փեսան է. որ վէպն էլ ունի ժամանակակից պատմագիրն առում է. «իսկ Ռշտունեաց տէր թէոդորոսն ինքը և իւր փեսայ Մամիկոնեանց տէր Համազասպը դարանակալ եղան Աղթամար կղզում»¹.

Արդեօք Համազասպը մի պատուանուն կամ մակդիր² ունէր, որ Մհեր անունը մեզ յիշեցնէր, չգիտենք. թէ Համազասպ անունն Համո ժողովրդի ցարդ սովորական կրճատումը կարող էր Մհո, Մհէ³ փոխուելով Մհեր-ի հետ ժողովրդի բերանում նոյնանալ, անհաւանական չենք համարում. ինչ որ էլ լինի պատմական իրողութիւն է, որ Համազասպ Մամիկոնեանը թէոգորոս Ռշտունու փեսան է, ինչպէս ժողովրդական վէպի Մհերը թեաթորոսինը:

Ուրիշ հանգամանքներ ևս մեզ տեղիք են տալիս պնդելու մեր առածի վրայ, թէ Մամիկոնեան Համազասպը վէպի Մհերն է:

Պատմագիրն առում է, որ թէոգորոս Ռշտունու մահից յետոյ «Մեր հայոց աշխարհի իշխանութիւնը իւր ձեռքին ունէր Մամիկոնեանց տէր Դաւթի⁴ որդի Համա-

1. Սեբէոս Գ. Լե, էջ 143:

2. Միշտ էլ եղել է այդ թէ հնումը և թէ այժմ: Լ. դատում «Վարդիկ իշխանն Մուկաց, որ կոչեւ Ահնիկ» Սեբէոս Գ. Լ, էջ 109:

3. Ղարաբաղցոց բարբառով հիմա(կ)=միննկ, ուրիշները մհար, մհա:

4. Այս Դաւիթ Մամիկոնեանն ունէր և մի ուրիշ որդի Մուշեղ անունով, որ սպանուել է ըստ Սեբէոսի Հերթիճանի (=Կաղիսիճա 636 կամ 637 թուականին, Թ. Նէօլդէքէ Պատմ. Սասանեան էջ 87, Վաղարշապատ 1896: Ըստ Ստէնլի Լէն-Պուլի 635 թուականին, I. էջ 4) օրեր տեղոյ ճակատամարտում Ռոստոմ պարսիկ զօրավարի հետ: «Իր անդ և Մուշեղ Մամիկոնեան որդի Դաւթի զօրավարն Հայոց երեք հազար սպառազինօք, և Գրիգոր իշխանն Սիւնեաց տէրն Ռ. արամբ . . . մեռաւ և զօրավարն Ռոստոմն. և սպանին և զՄուշեղ երկու քեռորդւովքն, և զԳրիգոր Սիւնեաց տէր միով որդւով»: Սեբէոս Գ. Լ, էջ 107:

դասպը, ամեն կողմից առաքինի¹, այսինքն քաջ, Դարձեալ Սերէոսը գիտէ, որ Համազասպի, մի եղբայրը սլաւտանդ էր² Դամասկոսում, իսկ Յովհաննէս կաթողիկոս պատմաբանի վկայութեամբ Համազասպի յաջորդն էր իւր եղբայրը Գրիգոր, «Հայոց մեծ հայրապետ ներսէսը (Գ. Շինող) հայոց նախարարների հետ միասին խնդրում է Մաւիա ամիրապետից, որ Հայոց իշխանական պետութեան վերայ կացուցանէ Գրիգոր Մամիկոնեանին, որ ի սլաւտանդի առ նմա կացեալ էր»։ Գրիգոր Մամիկոնեանի հրամանով Անաստաս կաթողիկոսը մկրտում է արքայազն Սուրհան պարսիկին և «ինքը մեծ իշխանը ընդունելով նորան սուրբ առաջանի ջրից, նորան յորջորջում է Դաւիթ իւր հօր անունով»³։

Արդ մենք երկու պատմուածքում տեսանք որ Մհերը, թէև փոքրը, Դաւթի որդին է. իսկ ըստ №-12 ի Մեծ Մհերը Ծուռ Դաւթի տղան է. №-4, որ եղած փոփոխակների մէջ ամենահարուստն է իւր հաղորդած պատմական անձերով և տեղեկութիւններով, ասում է, թէ Մհերին «մէկ տղայ եղաւ, տղէն որ մկրտեցին անուն դրին Դաւիթ, սլապլիկ անուան վրայ»։ Չնայելով որ այդ փոփոխակի ճիշդագրութեամբ Խանդութ խաթունի այր Դաւիթը Սանասարի թոռն է, բայց այդ նոյն Դաւիթը Մհերի որդին, իւր պապկայ անունով Դաւիթ է կոչւում։ Պարզ է ուրեմն վէպը կապելով Մամիկոնեանց և Արծրունիներին միմեանց հետ, անգիտակցաբար պահել է և իսկականը, որով Մհերի հայրն էլ Դաւիթ էր կոչւում, ինչպէս և Համազասպի հայրը։

Սերէոսը շարունակում է Համազասպի մասին, թէ «ընդանեսուն, ընթերցասէր և ուսումնասէր էր, և իւր

1. Սերէոս Գ, 1, էջ 150։

2. Սերէոս Գ, 1, էջ 152։

3. Յովհաննէս կաթողիկոս էջ 51—52, Մոսկւա 1853։ Երուսաղէմի տպագրութիւն 1867. Ի, էջ 114—117։

Հայրենի աղգի՝ ցեղի զինուորական հրահանգների մարզմունքներին վարժ ու կիրթ չէր, ճակատ չէր մղել եւ թըշնամիների դեմքերը չէր տեսել։ Եւ արդ. ոկսաւ նախանձել իւր հայրենի տան քաջութեան բնութեանը՝ յատկութեանը, որ ջերմեռանդ փութով քաջութեան գործ կատարէ լիապէս ըստ իւր նախնիքների վարժութեանց, վերելից՝ Աստծուց խնդրելով առաջնորդութիւն և յաջողութիւն իւր անձի համար քաջութիւն կատարելու։— Ակամայ յիշում ես Մհերի պարզամիտ մանկութեան աննպատակ խաղերը, որսորդութիւնը, թէ ինչպէս նա երազ է տեսնում, ջերմեռանդութեամբ մատաղ է տանում քառասուն երինջ, մուրազն առնում և հրեղէն ձին և զէնքերը վիճակւում են նորան Աստծուց, Պատանեկութեան օրերում նա իրօք թշնամու երես չէր տեսել և ճակատ չէր մղել, մինչև որ պառաւից իմանալով իրերի դրութիւնը Աստծուց վիճակւած իւր ձիով ու զէնքերով քաջութեան հրաշքներ է դործում։

Ըստ վէպի Հայաստանի քաղաքական դրութիւնն այսպէս է։ Մարայ կռապաշտ թագաւորը Հայաստանն տւերում, գերիներ է վարում, և Կապուտկոզ նստած Պապ թագաւորը իւր թախտի և երկրի ասպհովութեան համար խոստանում է իւր աղջիկը տալ Մարայ թագաւորի տղային, որ սակայն տասներկու տարով յետաձգւում է։ Մհերն իմանալով երկու անգամ պատերազմ է մղում և քաջութեամբ հասնում է Մըսր։ Այնտեղ ունի ասղորինի մի զաւակ, որին եօթ տարուց յետոյ յանձնում է իւր երեխաներին պահպանելու, ուրեմն վերջն ընկճւում է և հպատակւում։

Մօրիկի և Խօսրովի 591 թուականի դաշնադրութեամբ համարեա ամբողջ Հայաստանը Յոյների ձեռքին էր մինչև 640 թուականը։ Այս ժամանակը վէպում Գ. դարու հոռոմոց ազդեցութեան շարունակութիւնն է համարուել, որի գլխաւոր ներկայացուցիչն իրօք Պապն էր։ Ըստ Բուզանդի Կապուտկոզ—Կապոյտ բերդն առնւում է Պարսիկ-

ներից և ի միջի այլ բազմաթիւ հայ տիկին գերիների հետ տարւում է և Պապի մայր Փառանձեմը¹, իսկ վէպում դուստրն են ուզում տանել:

Արաքացոց արշաւանքներին, որ սկսւում է 640 թուականին², ըստ Սեբէոսի աչքի են ընկնում Թէոդորոս Ռըշտունին և իւր փեսայ Համազասպ Մամիկոնեանը: Արաքները Հայաստան են մտնում հարաւից «Ասորեստանի կողմից Ձորոյ ճանապարհով՝ առնում են Տարօնոյ աշխարհը, Բղնունիքն ու Աղիովիտը, եւ Բերկրու Ձորից ճանապարհ բռնելով Որդապու և Կոգովիտ անցնելով թափուեցան Այրարատ:» Դուինն առնուեցաւ³, 35000 զերի տարուեցան Ասորեստան (Ասորիք): Թէոդորոս Ռշտունին Կոգովտում դարանակալ եղաւ, բայց յաղթուեցաւ⁴: Ինչպէս առհասարակ այնպէս էլ այս դէպքում գերիների մէջ կային ի հարկէ «կանայք և մանկտիք»⁵: Ժողովրդական վէպում Դուին մայրաքաղաքի տեղ բռնել է Կապուտկող — Կապոյտ բերդը, որ յետոյ արաքացոց շրջանում, մանաւանդ Սմբատ Ա-ի պաշարմամբ Յուսուֆի ժամանակ յայտնի է և տարուած գերիներով:

Ապա Սեբէոսը խօսում է Իսմայէլացոց՝ Արաքացոց և Հայաստանի տէր Յունաց հաշտութեան մասին, որ կնքւում է Դամասկոսում Հայաստանի յունաց Պռոկոպ զօրավարի

1. Փ. Բուզ. Գ, ծե, էջ 174—176:

2. Dr. Mkrtitsch Ghazarian, Armenien unter der Arabischen Herrschaft, էջ 16. Marburg 1903:

3. Ըստ Ղ. Ալիշանի 640 թուի հոկտեմբերի 6-ին (Այրարատ, § 171, էջ 407) ուրիշները 642-ին կամ 647-ին, տ. M. Ghazarian էջ 28—29: Սեբէոսն ասում է Տրէ ամսի 20-ին ուրբաթ օր (Գ. 1, էջ 109):

4. Սեբէոս Գ, 1, էջ 108—109:

5. Ղևոնդ վ. Պատմ. Գ. էջ 9:—Կարնոյ առումից յետոյ Իսմայէլի զօրքը «Զամենայն եկեղեցիս մերկացոյց: եւ կալաւ պատանդ զգլխաւոր իւխանս աշխարհին և զկանայս և զուսեբս և զղոսեբս բազմաց» ասում է Սեբէոսը Գ, 1, էջ 150:

ձեռքով Մաւիասի՝ Մուաւիայի և Կոստանդ Բ. կայսեր ժամանակ¹։ Այնուհետեւ նա շեշտում է երկու երեք անգամ, թէ այդ խաղաղութիւնը լուծուեցաւ խաղաղութեան պայմանի երրորդ և Կոստանդի թագաւորութեան տասներկուերորդ տարին² այն է 652/3 թուականին։ Արաբացիք արգելում էին Կոստանդի մուտքը Հայաստան ասելով. «Հայաստանը մերն է»։ Այս էլ ահա վէպի խաղաղութեան տասներկու տարին։

Համազասպ Մամիկոնեանը, որ իւր աներ Թէօֆորոսին անշուշտ միշտ գործակից էր, ինչպէս այդ երևում է և երկուսի Աղթամար կղզում դարանակալ լինելու անցքից և հաւանօրէն Թ. Ռշտունու հիւանդութեան ժամանակ³ գլխաւոր ղեկավար, վերջինիս մահից 654/5 թուականից յետոյ դառնում է Հայաստանի իշխան։ Համազասպն իրօք 660 ական թուականի վերջերին ապստամբում է Արաբացիներից, երբ սորա ունենալով իրենց մօտ Դամասկոսում 1777 գերի նշանաւոր նախարարական տոհմերից, մանաւանդ Մամիկոնեաններից. «Պահանջում էին այլևս ուրիշ իշխաններ իրենց կանանցով Ասորիք։ Այս պատճառաւ մահը կեանքից լաւ համարելով հեռացան նոցա հպատակութիւնից»⁴։ Ճիշտ այսպիսի մի պատճառով Մհերը՝ մօրը Մսրը չուղարկելու համար կռիւ է մղում։ Առաջին կռուին Մհերն սպանում է Մարամելիքի զօրավարին, իսկ երկրորդին՝ Մսրայ Մելիքին և հասնում Մլսր։ Այս էլ անդրադարձումն է այն պատմական իրողութեան, որ շեշտում է Սեբէոսը, և նորանից յետոյ ուրիշները, թէ երբ որ Իսմայէլի որդիք՝ արաբները արևելք արշաւեցին և համարեա բովանդակ առաջաւոր Ասիային մինչև Հնդկաստան տիրեցին «Ոչ ել ընդ նոսա և թագաւորն նոցա Ամռ»⁵։

1. Սեբէոս Գ, ԼԳ, էջ 118։

2. Սեբէոս Գ. ԼԵ, էջ 137, 139, 143 (յամին մետասանեբորդի)։

3. Սեբէոս Գ, ԼԳ, էջ 146։

4. Սեբէոս Գ, ԼԸ, էջ 152։

5. Սեբէոս Գ, Լ, էջ 109։

այն է Օմարը—Վէպի երկու կռիւը արդեօք Սրժափի¹ և Մարգոցէսի² փառաւոր յաղթութիւններն են, որտեղ թ. Ռշտունին այնպէս փայլեց և սարսափ տարածելով արաբացոց վրայ յունաց չար նախարձը ևս գրգռեց. թէ գուցէ և արաբացոց արշաւանքների երկու գլխաւոր շրջանն է, երբ սոքա վերջում մինչև իսկ Կարին հասան. Անշուշտ, ինչպէս վերեւում մասամբ ցոյց տուինք, Համազասպ Մամիկոնեանը միշտ գործակից է եղել իւր աներոջ յաղթանակներին, իսկ սորա հիւանդութեան ժամանակ, մանաւանդ մահուանից յետոյ գլխաւոր և միակ ղեկավարը Հայաստանի Հասկանալի պիտի լինի ուրեմն, թէ ինչու ժողովրդական վէպը բոլորը միայն իւր դիւցազնին է վերագրում:

Վիպական են բացի քառասուն թուից հազարը, ինը, երեքը, բայց մանաւանդ եօթը³. սակայն Մհերի դէպքում Համազասպի պատմական անցքերում երեւում են և այս վիպական թուերը: Վէպի տառներկու տարուան խաղաղութեան խզումը, ինչպէս ասացինք, ակնարկ է 652/3 թուականին կատարուած պատմական իրողութեան. «Այս տարին հայերն ապստամբեցին, հեռացան յունաց թագաւորութիւնից և հնազանդեցին Իսմայէլի արքային՝ ծառայելու... դաշինք կռեցին թ. Ռշտունեաց տէրը Հայոց բոլոր իշխաններով... Իսմայէլի իշխանը խօսում էր նոցա հետ և առում. «Այս թող լինի իմ հաշտութեան ուխտը իմ և ձեր հետ քանի տարի որ դուք կամենաք, և ձեզնից եօթը տարի հարկ

1. Սեբէոս Գ. լգ, լգ, էջ 116—118: Ղևոնդ վ. Պատմ. Գ, էջ 11: Սրժափի ճակատամարտը տեղի է ունեցել 643-ին. Այրարատ թթ, էջ 509: Dulaurier, Recherches chr. էջ 231—232: Ըստ Դիւլորիէի օգոստոսի 10-ին, իսկ ըստ Ալիշանի 11-ին:

2. Ղևոնդ Պատմ. Բ, էջ 7: Սեբէոս Գ, լե, էջ 138:

3. Շատ ազգերի մէջ, հմմ. Die Sieben und Neunzahl im Kultus und Mythos der Griechen. von W. H. Bocher. XXIV Band der Abhandl. philol.—histor. Klasse der Königl. Sächs. Gesell. der Wissensch.¹

չեմ առնիլ»¹։ Այս է վէպի ակնարկած Մհէրի թագաւորութեան նոթն ութ տարիները, որ իրօք պատմական է 652/3—659/60, և 659/60 թ. Համազասպի մահուան տարին է։ Այնուհետև Մհէրը ազգատանալով իւր զաւակներին Մարամիւքին պահ է տալիս։—Սերէոսի պատմութեամբ Համազասպի երեք որդիքն են պատանդ Դամասկոսում, իսկ Մուշեղ Մամիկոնեանի չորսը², ըստ ազգային ժողովրդական վէպի Մհէրի երեք³ որդոց պահելու համար Մարամիւքին ուղղում է ճապաղջուրն ու Քօղէն։ Այսպիսով ուրեմն ըստ պատմութեան նոթն նշանաւոր Մամիկոնեան կայ պատանդ. ըստ վէպի⁴ Մհէրն ունի նոթն թու, որոնցից առաջին չորսը ծնուել են Բաղդատում և վերջին երեքը Սասունում։ Վկայական պէտք է համարել և Դամասկոսի հայ պատանդների թիւը, որ տալիս է մեզ Սերէոսը Ռ. Զ. Հ. Ե. որ մենք ուղղում ենք Ռ. Զ. Հ. Ե. = 1777⁵։

Վէպի Մհէրի և պատմագրութեան Համազասպ Մամիկոնեանի այսքան նմանութիւնները մեզ տեղիք տուաւ լրացնել պատմագրութեան մի պակաս տեղեկութիւն Համազասպի մասին։ Ըստ վէպի Մհէրը գնում է Մօրը՝ այսինքն Եգիպտոս. բայց ոչ ժամանակակից Սերէոսի և ոչ էլ նորանից օգտուող պատմագիրների Յովհաննէս պատմ-

1. Սերէոս Ք. լե, էջ 138. Ս. Պետերբուրգ 1879: Այս հրատարակութեան «զերբեամ մի»ն իրիւնցինք եօթն ամ. որ ունեցել է Կ. Պօլսի հրատարակութիւնը, տես Մ. Ghazarian, Armenien ևն էջ 30, ծանօթութիւն 4:

2. Սերէոս Ք. լը, էջ 152:

3. Ք 3, ԳՍ. Աբբ.

4. Ք 13, ԼԱՀ. ՆԲԸ:

5. Սերէոսը, սորանից առնելով և Յովհաննէս կաթողիկոս պատմաբանը (Մոսկովայի հրատ. էջ 51. Երեսօղէմինը ժԹ, էջ 113), գնում են Ռ. Զ. Հ. Ե: Ի նկատի առնելով սոյնանման թուերի ընդհանրապէս կըսը՝ վիպական գործածութիւնը և մանաւանդ հազար և իրար հետևող երկու եօթ թուերը, ուղղեցինք Ռ. Զ. Հ. Ե. մանաւանդ որ ձեռագրերում շատ յաճախ Ե և Ե շփոթուում են: Եւ յերաւել Ասողիկն, ինչպէս որ մենք ուղղագրեցինք, ունի Ռ. Զ. Հ. Ե. (Բ, Ը, էջ 99. Ս. Պետերբ. 1885):

մաքանի և Ասողիկի մէջ ոչինչ չգտանք Համադասպի Դամասկոս գնալու մասին: Վէպի աւանդածը կարելի էր բացատրել այնու, որ Համադասպի եղբայր Գրիգոր Մամիկոնեանն է գնացել Եգիպտոս-Մսրո, սակայն նա էլ պատանդ էր, ինչպէս ասում է Սեբէոսը: Կարելի էր հաստատուն կերպով պնդել այդ բանի վրայ, ի նկատի առնելով որ Աղուանից Զուանչիւրն աւելի հեռաւոր ճանապարհ կտրելով Հայաստանով Դամասկոս անցաւ: Սակայն մենք ունինք և հետեւեալ անհերքելի ապացոյցը:

«Դաւիթ Թարգման Տարաւնացի զճառս զայս յետոյ դարցոյց ի յունէն ի հա բարբառ ի Դամասկացոց քաղաքին, հրամանաւ Համադասպա Կորապաղատի Մամիկոնենից տն: Եւ եղիցի աւրհնութիւն տն ի վերա նոցին»²:

Ըստ վէպի փոփոխակների մեծ մասի Մհէրը գնում է Մսրո և իւր որդոց տանում, երբ այնտեղ Մելիքին յաջորդել էր Մսրամելիքը, ըստ մի քանիսի նախորդին սպաննելով: Մհէրը Մսրամելիքին յանձնում է իւր որդոց խնամատարութիւնը: Ահա թէ ինչ է ասում պատմութիւնը: Աստուած խռովութիւն քցեց Իսմայէլի որդոց Հնգկաստանի, Ասորեստանի, Եգիպտոսի և Տաճկաստանի չորս բանակների մէջ: Այդ Եգիպտոսինը և Տաճկաստանինը [=Արաբիա] միաբանելով սպանեցին իրենց Թագաւորին [=Օսման] և ուրիշ Թագաւոր [=Ալի] դրին: Իսկ Ասորեստանի իշխան Մաւիասը, որ իրենց Թագաւորի երկրորդն էր, սպանեց և այս Եգիպտացոց Թագաւորին և ջարդելով Տաճկաստանի բանակը՝ դարձաւ Ասորեստան [=Ասորիք]: Մաւիասը զօրացաւ, յաղթեց բոլորին ծովում և ցամաքում և Թագաւորեց Իսմայէլի որդոց կալուածքների վրայ:

1. Մ. Կաղանկայտ. Բ. Էէ. էջ 313—319. Փարիզ 1860:

2. Գարեգին վ. «Դաւիթ Փիլիսոփայ». Սրբաբառ 1906. Թ. 1, էջ 91. § Ե: Գար. Զարբ. Հին դպրութիւն, Դաւիթ Բագրևանդացի, էջ 455. Վենետիկ 1897 և Հայկ. Թարգ. էջ 329, Վենետ. 1889: Գարեգին վ. հանել է Ս. Էջմիածնի մատենադարանի № 917 (=Կարին. ց. 903) ձեռագրի 156ա էջից:

3. Սեբէոս Գ, ԼԸ, էջ 152—153:

Օսմանի և Ալու կռիւները և Մուաւիայի յաղթանակը 656—661 թուականներին Հայաստանն իրօք Արաբացոյ իշխանութեան տակն էր։ Համազասպն¹ այդ միջոցին պէտք է Դամասկոսում եղած լինի և նորա հրամանով Դաւիթ թարգման Տարօնացին ճառ է թարգմանում։ Համազասպի երեք որդին և եղբայրը Դրիգոր պատանդ էին, որ եղբօր մահուանից յետոյ ամիրապետից Հայաստանի կառավարիչ նշանակուեցաւ։

Ըստ վէպի փոփոխակների մեծ մասի Մհէրը բնակահարար Սասունի թագաւոր է, ըստ միքանիսի Մհէրը Մարայ թագաւոր է, իսկ համարեա ըստ մեծ մասի Մարայմելիք—Շուն—Մելիքը Մհէրի անհարազատ զաւակն է, իւր՝ Մհէրի մի երկրորդ կամ նախորդ Մարամելիքի և կամ մի այլ անհաւատ կնոջից և նորա յաջորդն է Մարում։ Մի փոփոխակում միայն Առիւծաձև Մհէրի հօր՝ Սանասարի եղբայր, ուրեմն Մհէրի հօրեղբայր, Ասլիմելիքն է Մարայ թագաւոր, որին սակայն դարձեալ Մհէրի խորթ որդին սպանում է և յաջորդում։ Արդ այս հանգամանքներից միայն այն է Համազասպին համապատասխանում, որ նա Սասունի տէրը կամ թագաւորն է։ Դժուար թէ Համազասպի Դամասկոս գնալը միայն առիթ տար այսպիսի զրոյցի, էլ չեմ խօսում Մուաւիայի մասին, որի հայ կամ հայ ծագումն ունենալու մասին ծիծաղելի կը լինէր մտածելն անգամ։ Դարերի ըն-

1. Համարեա թէ սոյնպիսի պարագաներում Քաջ-Վարդանի հայր և Ս. Սահակի փետոյ Համազասպ Մամիկոնեանը Տիգրան է գնում (Խոր. Գ, Ժա, էջ 244)։ Բացի այս հեռաւոր նմանութիւնից ուրիշ ոչ մի գիծ առ այժմ չենք գտել վէպում։ Անտարակոյս Մեծ-Մհէրը նախ այս Համազասպն է, սակայն դժբախտաբար պատմութիւնը, մանաւանդ Բուղանզը և Փարպեցին ու Եղիշէն Խորենացուց էլ աւելի սակաւ բան են հաղորդում իրենց Համազասպների և Համազասպեանների մասին։ Մինչդեռ Համազասպ Վահանեան և սորա եղբորորդի Համազասպ Գագիկեան իրօք ազդել են և հետքեր թողել ընդհանրապէս վէպի և Մեծ-Մհէրի վրայ (Հմմ. № 13, 1ԱՀ, էջ 5[39] և Ղևոնդ պատմադրի 1, էջ 130—131. 1Բ, էջ 133—135 և Հմմ. 1Գ, էջ 135—137. և իս, էջ 164—165 ևն)։

Թաղքում՝ Բաբելոն—Բաղդատ, Նինուէ—Մուսուլ, Դամասկոս, Սամառա և այլ մայրաքաղաքներ տարագրուած պատանդ և դերի հայ իշխանների կեանքի հանգամանքները կարող էին ի հարկէ այս տեսակ շրջոյցների տեղիք տալ, ինչպէս քիչ վերև Շամիրամի և Արայի օրինակով շեշտեցինք։ Սակայն մինչև ցարդ մենք տեսանք, որ ժողովրդական վէպի նման հանգամանքները արդիւնք են ոչ թէ երևակայութեան, այլ անդրադարձումն պատմական խոշոր մանաւանդ այնպիսի իրողութեանց, ուր անունների կամ անցքերի նմանութիւն կայ, վէպի համար փոյթ չէ, թէ այդ անձերն ու անցքերը իրարից դարերով հեռու են։

Մենք արդէն տեսել ենք, որ Դարեհ Վշտասպեանի ժամանակ կային նշանաւոր հայ զօրավարներ Դադարսէսը և Անդիտի որդի Արախը, որ Բաբելոնում իրեն հրատարակեց Նաբունետի որդի Նաբուգոդոնոսոր և Բաբելոնի Թագաւոր՝ Դարեհի ընթացքում վէպը շերտաւորուել է և նման պարագաներով հիւսել է և ստեղծագործել միապաղաղ մի ամբողջութիւն։ Այստեղ ազդել են Արաքացոյց և Համաղասպ Մամիկոնեանից դարեր յետոյ տեղի ունեցած պատմական հետեւեալ անցքերը։ Մելիք—չահի թուրք ստրուկ հաջիբ՝ սենեկապետ Ակսունկարը, որ Տուտուշի փոխարքան էր Հալէպում (1085—1094), ապստամբեց սորա դէմ և սպանուեցաւ։ Սորա որդին աթաբէգ Իմադ—ադ—դին Ջանգին 1127 թուականին նշանակուեցաւ Իրաքի և Բաղդատի փոխարքայ և նոյն տարին տիրեց Մուսուլին, Սինջարին, Ջեզիրային և Խառանին, իսկ յաջորդ տարին Հալէպին և Ասորիքի այլ քաղաքներին։ Նա յատկապէս փայլեց իբրև սլաշտաւան մահմէդականների խաչակիրների դէմ։ Սորա մահից յետոյ իւր երկիրները բաժանեցին երկու որդիքը։ Նուրադ դին Մահմուդը, խաչակիրների միւս նշանաւոր հակառակորդը, որ տիրեց Ասորիքին, իսկ Սէյֆ—ադ—դին Ղազին իշխում էր Մուսուլում և տիրում Միջագետքին²։

1. Արարատ 1906, Յունիս—Յուլիս, էջ 604։

2. Սաէնլի Լէն—Պուլ Мусульманскія Династія, § 62, էջ 136—138։

Արդ Սէյֆ-ադ-դինը մեր վէպի Սիւդին է՝ Իսկ Նուրէդ-դինի մօտ գնաց Ռուբինեանց Մլինը հայրենի երկրից մերժուելով, նոցանից ստացաւ Կուրիս գաւառի իշխանութիւնը և ոմանց ասելով մահմէդականութիւնն ընդունեց, Նուրէդ-դինի հետ, ինչպէս ասում են, եղբայրացել է և երկուսը միասին դրամ են կտրել իրենց անունով²։ Մլինն իրօք եղել է հալածեալ և հալածիչ, Մլինի կեանքի գլխաւոր գծերն ու հանգամանքներն երևում են աւելի Պատիկ Մհերի վրայ (հայրական ժառանգութիւնից զրկուելը, հալէպ գնալը և այլն), ինչպէս յետոյ կը տեսնենք, Մլին և Մհեր³ անուան նմանութիւնը, միևնոյն երկրում կատարուած քաղաքական անցքերինը՝ հայոց և մահմէդականների մէջ համազասպի և Մլինի ժամանակ անշուշտ և Մլինի ու Նուրէդ-դինի կեանքի առանձին հանգամանքները կարող էին վէպին առիթ տալ Մեծ-Մհերին Մսրայ թագաւոր ևս դարձնելու։

Սակայն տակաւին անբացատրելի են մնում Մհերի խորթ որդու Մելիքի կամ Մսրամելիքի և կամ Շուն Մելիքի և Մհերի հօրեղբոր Ասլիմելիքի Մսրում թագաւորելու հանգամանքները։ Դարձեալ դիմենք պատմութեան։ Մահմէդականութեան տիրապետութեան շրջանում եղել են հաւատուրաց հայ իշխաններ, որոնք, ինչպէս յատուկ է այս նորադարձներին, պատուհաս են դարձել իրենց ազգի գլխին, ինչպէս Փիլարտոսը⁴, որ թոռնիկ Մամիկոնեանին

1. № 4. ԳՍ. Մկր. Գ՝ Դաւիթ, էջ 99—100։ Տես Արարատ 1906, Ապրիլ, էջ 337-ի ծանօթութիւն, մեր յօդուածը։

2. Ալիշան. Սիսուան, էջ 56—57. Վենետիկ 1885։

3. Այս օրինակ փոփոխութիւններ յատուկ են ոչ միայն հատարակ ժողովրդին, այլ և տեսնուում է պատմագրերի մէջ. Մ. Աւահայեցին Մարաշ-ը կոչում է Մշար (20)։ Տարօրինակ կրճատում ունի Ղևոնդ պատմագիրը, «Շամ, որ է Հեշմ» (Ժէ, էջ 100), այն է Հիշամ։ Անշուշտ պատմագիրներն էլ այս ձևերն առնում են ժողովրդից։

4. Մատթէոս Աւահայեցի էջ 206—210. Վաղարշապատ 1898։

սպանել տուաւ. Կութլուղ Սասունցի հայ ստրուկը, որ 1198-ին Խլաթում եօթն օր շահի-արմէն դարձաւ¹: Սակայն սոցանից ոչ մէկը և ոչ միւսը Մուսուլի կամ Մարի թափաւոր չեն եղել, այնտեղ չեն իշխել, որքան էլ որ կարող էին առիթ գտնաւ վէպի այդ զրոյցին: Այդ մասի հէնքը կամ հիմքը հետեւեալ պատմական իրողութիւնն է:

Արաբացոց խալիֆայութեան տիրած բոլոր երկրները, մահմէդական աշխարհը, յետոյ շատ պետութեանց և հարստութեանց բաժանուեցաւ: Ժ-ԺԱ դարում երկու գլխաւոր խմբի բաժանուեցան: Ասիոյ մահմէդական պետութիւնները, սիւննիներ, հնազանդւում էին Բաղդաատի խալիֆաներին իբրեւ կրօնապետի. իսկ Աֆրիկայի տէրութիւնները հպատակւում էին Եգիպտոսի [=Մըսր] շիա Ֆատիմեանց, որոնց հնազանդւում էին Արաբիոյ և Ասորիքի մի քանի բանդագուշ ցեղեր: Ազիզի ժամանակ (957—996) նուաճեցին Հալէպը, Դամասկոսը և Մուսուլը: Սորա յաջորդ Հաքէմը, հուժկու խալիֆաներից վերջինը, սպանուեցաւ քրոջ ձեռքով և տեղն անցաւ Դահէր կամ Զախիրը (1021—1036): Սորա յաջորդ Մուստանսիրի ժամանակ (1036—1094), ինչպէս և յետոյ, խալիֆաներն անուանական էին և լոկ կրօնապետներ, իսկ աշխարհիկ իշխանութիւնը, ինչպէս և Բաղդաատում, անցաւ թուրք թիկնապահ գնդի զօրավարներին, որոնք սկզբում վեզիր յետոյ թագաւոր կամ սուլթան անուանուեցան: Այս վեզիր թագաւորներից առաջինն եղաւ Աբու Մոհամմէդ Հասան մականունեալ Յազուրի, մի իմաստուն, հուժկու և խստաբարոյ իշխան, որ ատելով քրիստոնեաներին Ս. Յարութեան տաճարը կողոպտել տուաւ: Սա սպանուեցաւ, իսկ թիկնապահ գնդի մէջ ծագած խռովութեանց վերջ տուաւ վայրագ վեզիր-թագաւոր Նասր-էդ-Դաուլան: Եգիպտոսի ամբողջ կուլտուրան իսպառ սպուռ ջնջեց, ծագած ներքին խռովութեանց յաջորդեց սով և ժանտախտ: Սովի, սրածութեան և այս սարսափների ժամանակ խալիֆան դիմեց վեզիր թագա-

1. St. Martin, Mémoires I, էջ 432.

ւոր Բէդր-ալ-Ջեմալին ¹ որ հայ էր:

«Այս սղբալի դրութիւնից, ասում է Գէորգ Վերէրը², Շահալտոսը [=Մսրը] ազատուեցաւ միայն այն ժամանակ, երբ Նասր-էդ-Դաւայի սպանումից յետոյ խալիֆան իսլամ դարձած հայ Բէդր-ալ-Ջեմալին իւր վարձկան գնդերով Ասորիքից կանչեց: Սա իմաստուն կառավարութեամբ վերականգնեց կարգը և առաջուան բարեկեցութիւնը, բայց Ասորիքն ու Պաղեստինը ստիպուած էր թողնել մի վայրենի և աւաղակաբարոյ թուրք գնդի, որ իւր քրիստոնեաների դէմ յարուցած հալածանքներով խաչակիր արշաւանքների գլխաւոր առիթը տուաւ: Շուտով այս թուրք հորդաներն ընկճուեցան մի սելջուկեան ցեղապետի գերազանց ուժով, որ այժմ Դամասկոսում հաստատուեցաւ և իւր տէրութիւնը . . . տարածեց մինչև Մուսուլ և Հալէպ: Բայց թէ բնիկ և թէ ուխտաւոր քրիստոնեաների վիճակն այս փոփոխմամբ չբարւոքուեցաւ: Առաջին խաչակրութեան

1. Բէդր-ալ-Ջեմալին մասին տես և Gustav Weil, Geschichte der Chalifen III, Վեդիբ Ֆատիմեանց էջ 110, Կռիւ Անտիզի դէմ էջ 125. Դամասկոսի պաշարումը, էջ 128. Mannheim, 1851: Բեդր անունը, որ նոյն է թուրքական Բադր կամ Բէդր անունն հետ (Ստէնլի Լէն-Պուլի ցանկը) կարող է հայոց Պեսրոս անունը լինել: Այս անունն ֆրանսերէն ձեւը Պիէր կարող էր խաչակրութեան ժամանակ իբրև մօտ թուրքական Պիւր անուն (Ստէնլի Լէն-Պուլի ցանկը) ծանօթ լինել մահմէդականներին: Ուստի կարծում ենք, թէ մեր աղբային ժողովրդական լէպի Պիւրաբաղինը կամ Պիւր-հաջը (Ջ 3. ԳՍ. Աբբ. Գ՝ Դաւիթ, էջ 33—35), եթէ ոչ Բէդրը գէթ մի ուրիշ հաւատուրաց լինի: Խլաթայ շահարմէններից մինը Ակ-Սունկար (Ստ. Լէն-Պուլ § 65, էջ 143) կամ Ակ-Սանկոր Հազարդինարին կոչուում է Բէդր-էդ-դին խաչաշ (Խաչաշ = խաչքար) (St. Martin, Mémoires, I, էջ 432) պէտք է հայ լինի, որ սա Սոկմանի usrukն էր, աւելի հաւանական է դարձնում մեր ենթադրութիւնը: Յամենայն դէպս իրողութիւն է, որ սորա անմիջական եօթն օրեայ յաջորդը 1198 թուականին Կութլուղը նոյնպէս ստրուկ և Սասունցի հայ էր:

2. Lehrbuch der Weltgeschichte I, § 372. էջ 684—685. Leipzig 1888:

Ժամանակ Մալէք-Շահի որդի Բարքիարովսը իւր իշխանութեան տակ ձգեց ամբողջ Ասորիքն ու Միջագետքը և Երուսաղէմում, Անտիոքում և Մուսուլում և այլ տեղերում կարգեց հարկատու իշխաններ։ Սակայն առաջին խաչակիրների երևալուց սակաւ ինչ առաջ Երուսաղէմը ընկել էր Եզիպտոսի վեզիր Ահմէդ Աֆղալի ձեռքը, որ Բեղրալ-Ջեմալիի որդին էր»։

Ի նկատի առնելով պարագաները, Արաբական իշխանութիւն, Եգիպտոս-Մսրը, Միջագետք-Մուսուլ, Գահի և վեզիրութեան կրկնակի փոփոխումը ստանութեամբ և այն, որ Մհէր-Մլեհի հօրեղբայր Ասլիմելիքը [= իսկական, արժանաւոր, ցեղով մելիք] համարուել է Բէդր-ալ-Ջամալին իբրեւ Մհէր-Մլեհից ժամանակով առաջ ապրած, մինչդեռ Ահմէդ-Աւդալը անհաւատ կնոջից Մսրամելիք կամ Շուն-Մելիքն է, որի միայն հայրն է հայ։ Այս երկուսն էլ հայր և որդի իբրեւ վեզիր-սուլթաններ Եգիպտոս-Մսրի թագաւորն են, ինչպէս Մհէրը կամ Ասլիմելիքն ու Մսրամելիքը։ Հայ Ժողովրդի՝ համարեա ամենուրեք, դարերի մանաւանդ մահմէդականութեան շրջանի դառն փորձառութիւնից ծագած համոզմունքն է, թէ հայութեան հալածիչները հաւատուորաց, ծագմամբ հայ մարդիկ են։ Այսօր նոյնը շշուկով խօսւում է և արիւնդուշտ սուլթան Համիդ Բ. մասին։ Արդեօք Բէդր-ալ-Ջամալին և իւր որդի Մահմէդ Աւդալը այս տիպերից են, առայժմ՝ չենք կարող պատմութեամբ հաւաստել։ Վէպին նայելով Բէդրն իբրեւ Ասլիմելիք կամ Մհէր զերծ պիտի լինի այդ առաքինութիւնից, բայց ոչ որդին, որ բռնում է վէպի Շուն-Մելիքի տեղը։ Սակայն մի բան էլ ասենք, ինչպէս առհասարակ Բիւզանդիոյ հայ՝ մանաւանդ մակեդոնական կոչուած հայ հարստութեան կայսրները և մեր օրերում օտարներին ծառայող նշանաւոր հայերը, ևս առաւել Եգիպտոս-Մսրի այդ երկու վեզիր-թագաւորները իրօք կարող են «օտարի ճրագ» համարուել։ Այսպէս է ասում հայ Ժողովուրդը այսօր էլ և նոցա այս աշխարհայեացքը կրկնում է իւր դիւցազն Մհէրի բերանով մեր ազգային Ժողովրդական վէպը։

Մի քանի խօսք ևս Մհերի ծաղման և մակդրի մասին:— Սասմայ ծռերի մէջ Դիւցազնական տարրը երևում է Մհերների վրայ: Մհեր՝ Մհերիկի վախճանը և Մհեր՝ Մեծ Մհերի ծագումն այդ են ցոյց տալիս: Մհերը Միհրարեգակն է: Մեծ Մհերը ծնւում է ջրից, ծովից, որ հետեանք է այն գաղափարի, թէ ծովը Միհրարեգակի մայրն է: Մենք ասում ենք «արեւը մայր մտաւ» և հասկանում երկիրը, բայց շատ տեղ էլ ծովը, մի գաղափար որ հեթանոս հայերն էլ ունէին արեգնաշնայ վահագնի մասին: Դժապաքէն երգում էին, թէ նորան «երկնէր և ծիրանի ծով»: Մեծ-Մհերի ձին ևս Քուռկէ-Ղալաթը հրեղէն է, բայց կոչւում է և ջրեղէն և քամեղէն¹: Հերոգոտի պատմութեամբը՝—

1. Դիւցազնական տարրն արտայայտւում է բնութեան և իւր երևոյթների անձնաւորութեամբ և աստուածացումով: Ջրի պաշտամունքի հետքերն արտայայտւում են մեղնում, լուսաղբիւրներ, կաթնաղբիւրներ ևն: Վարդապետի ու Համբարձման տօները, որ և ծաղկի տօն է. որոշ ծաղիկներ նուիրական էին Միհրին, ինչպէս և օրեր (Iran. Philol. II, էջ 642): Մեղնում ինչպէս վէպից և Խորենացուց երևում է ուրբաք օրը: Աղբիւր եղբօր պաշտամունքին վառում էին «կրակ-քոյրը» (Խոր. էջ 301), որ ցարդ կատարում ենք Տրենդէզին՝ Տեառնըդառաջին: Իսկ քամին Ն. Նախիջևանի Ժողովուրդը համարում է մի մարդ, որ սարի վրայ նստած փչում է. «Զի էլ կշտանայ փչելուց» ասում են և անիծում. «Մահդ բռնուի» = բերանդ փակուի: Ա. ծռերում ևս գործում են քամիները. ձարպախար (№ 4 ԳՍ. Մկր. Դ՝ էջ 100: № 11, Ա. Մկր. էջ 5) կամ Զարբախայ (№ 8, ՀԵԲ. Մկճ, էջ 20, 23), Յարատայ (№ 7, ԲԽ, մկր. էջ 18) և Բաթմանայ Բիւղէն միշտ նոցանից անբաժան: ձարպախար = չորս ջուր, դեռ, ծով. կայ մի կիրճ: Կապան Սասունից վերև՝ հեւտիտ այդ անունով (Վէրք Տարօնոյ, էջ 10—11: Միրախորեան Կ. Ա. մասն Թ, էջ 30—31 և Խարխիս օրաթերթ, № 35), որ ցրտաշունչ հողմ և բուք ու բորան է փչում: Յարատայ քամին հաւանօրէն Լիբիական անապատից, Եգիպտոսից և Արաբիայից փչող կիզիչ Հարմադանն է, որ անցնելով Միջագետք, Պարսկաստան, Միջին Ասիա հասնում է Զինաստան: Իսկ Բաթմանայ Բիւղէն, Բուլայ զօրավարն է: Ո՛րպիտի սքանչելի համեմատութիւն և նոյնացում բնութեան այդ ահարկու երևոյթների և տարե-

Դարեհ Վշտասպեանի ձեռք խրխնջոցով ընտրութեան հանգամանքը և հայոց եփրատին ձիեր նուիրելը — այժմ պէտք է հասկանալի դառնայ: Մհերի թուր կէծակին զրադաշտական ծագումն ունի. այդ կրօնի համար «ամենասուրբն էր ամպերի կրակը — կայծակը»¹, որ ուրիշ տասնուհինգ դանազան կրակների հետ միացած սպանում է բոլոր դեւերին: Այս բոլորից յետոյ պարզ է, ինչպէս Միհրի պաշտամունքը, այնպէս էլ անունը հայերս ստացել ենք Իրանից: Հաւանորէն այս հանգամանքին պիտի վերադրել այն երևոյթը, որ Զոջանց Տան հայ ժողովրդական վէպը կարծես թէ այդ զգալով իւր գիւցազներին և յատկապէս Մհերին կապում է Իրանի գիւցազների հետ ազգակցական կապերով²:

Սկզբում վէպը, ինչպէս երեք փոփոխականերից ևս երևում է, ունեցել է միայն մի Մհեր, ինչպէս կայ միայն մի Միհր-արեգակ, բայց յետոյ երկճեղքուել է: «Խաղաղ Մհեր կայ, խաղաղ Դաւիթ կայ. մա վննակ դիւ ես Մհեր»³ ասում է Օդան-Տոդան թագաւորը: Բայց և այնպէս վէպի փոփոխականների մեծ մասն ունին երկու Մհեր, Մհեր-Մեծ-Առիւծաձև Մհեր և Մհեր-Մհերիկ Պատիկ Մհեր, որ է իսկապէս Միհր-արեգակը: Այս երկճեղքումը տեղի է ունեցել, երբ Մամիկոնեանք և Արծրունիք սկսել են Միհր-Մհեր անունը գործածել, երբ դեռ վառ էր մնում նախնիքների յիշատակը և «ըստ յուսոյ» կոչում էին, բայց մանաւանդ երբ մնացել էր դեռ ևս անմոռաց փառաւոր արքայական

բային Բուզանդի, որ Հայաստանը օտակն ու վրայ արաւ: Մի ուրիշ հրեշ ևս կայ մեր վէպում Կասր՝ Կաշմ ոստիկանը. նա նախորդարներին այրեց և նախնիքներին, այստեղ դարձել է սուրհանդակ՝ Կասրգ Կասոն (№ 4 ԳՍ. մկր, Գ՝ Դաւիթ, էջ 103):

1. Ратцель Народовѣдѣніе, перев. А. Корючевскаго, էջ 768, С.-П. 1903:

2. Բ. Խաղաթեանց. Իրանի Հերոսները Հայ ժողովրդի Մէջ Պարս 1901: Հմմ. էմին-Ազդ. ժողովածու, հատոր Ե. Հայ-Քրդական վէպ: Ս. Հալիուհի. Մոսկուա-Վարդաշապատ 1904:

3. № 9, ԼԵԴ, Շտբ. էջ 394:

չինական և ասորական ծագումն: Հնագոյն ժամանակներում՝ իշխանները և արքաները դիւցազներ կամ աստուած են համարուել: Կադմոսը Հայկին անուանում է «Մեծ գոլիւցաղանց», ինչպէս և մեր Տիգրան Մեծը: Իսկ Տրդատ Մեծը իւր նախնիք Պարթեներին «Դիւցախառն» է՝ կոչում: Չինաստանի Բողդիխանը այսօր էլ երկնքի որդի է համարւում, իսկ ճաբոնացոյց Միկադոն աստուած: Ասորեստանն ունէր Բէլ արեգակ աստուածը, բայց ունեցել է և համանուն թագաւոր, որ երկիրն ազատել է Արաբացիներից²: Ասորեստանի արքայական կազմն ու շուրջ անցաւ Իրան: Պարսից արքայից արքաները սեպագրութեանց մէջ անգամ, մանաւանդ Սասանեանք, իրենց կոչում են աստուած³ կամ աստուածորդի և բարձակից արեգական⁴: Այդ աստուածը իհարկէ Միհրն էր, Միհր-արեգակը:

Մեր Մամիկոնեանք էլ պարծենում էին իրենց չինական արքայական ծագմամբ, ինչպէս Արծրունիք ասորական արքայական ծագմամբ: Մհերը մեր վէպի մէջ իզուր չէ կոչւում «Սասման խոյուց, Սասման տան խոյու դռն», արծիւը երկնային ծագման նշան է, ինչպէս և խոյը արքայական վեհափառութեան և Verethragna-Վահագնի նշանը⁵, ինչպէս վկայում է Շպիգէլը: Մեր Սասմայ խոյերից մէկն է Առիւծաձեւ Մհերը, որ ձեւում, ճշում է Սասունին սով սպառնացող առիւծը: Պարսից արքաների

1. Արաթանդ. ժբ, § 127, էջ 73, տպագ. Ս. Էջմիածնի 1908, Տիխիս

2. Մ. Աբեղեան Հայ Ժողովրդական Առասպելները ե, էջ 257:

3. Fr. Spiegel Eranische Altterthumskunde III, էջ 599—602. Leipzig 1878:

4. Մ. Խորենացի Գ, ծե, էջ 249—250: Գ, ծե, էջ 202:

5. Շատ դիպում է Քաջ Վարդանի սաղաւարտը խոյազլուխ նշանով: Արդեօք այդ որ և է ձեռագրի գրաւոր կամ ընկալոր աւանդութեան վրայ է հիմնուած: Մեր մանկավարժների նեւտոր՝ Սեդրաք Մանգլինեանի ասելով՝ Քաջ-Վարդանի պատկերը հանդուցեալ Կ. Եղեանի աւելնի (фантазия) արգասիքն է: Ցանկալի էր այդ մասին աւելի և հանգամանօրէն հաղորդել իւրը հասարակութեան և ընտանիքներին:

պետական զինանշանը ցայսօր շիրի-խուրշիդ առիւծ-արեւն է. մի գաղափար, որ հայ ժողովրդին ևս անձանթ չէ ¹։ Ինչպէս արքայից արքաներն այնպէս էլ մեր Առիւծաձև Մհերը երկնային Միհրի երկրային զուգատիպ ծնւն են, ինչպէս նոքա առիւծներ են որսում, այնպէս էլ մեր Մհերը Բայց Մհերի առիւծ սպանելը արդեօք հեռաւոր յուշիկ չէ և այս պատմական անցքի։ Մանուէլ Մամիկոնեանը, իսկապէս սորա նիղակակից Բաբիկ Սիւնին, սպանեց արեւառիծ Մեհրուժանին, որ այնքան փնասեց հայերին և չարչարել տուաւ մանաւանդ Մամիկոնեան տիկիկներ, ինչպէս վկայում է Փ. Բուզանդը ², և ոչ թէ Սմբատ Բագրատունին, ինչպէս պատմում է Մ. Խորենացին ³։ Բուզանդի թէ Մամիկոնեանց և թէ Մեհրուժանի գործողութեանց և պատերազմների նկարագիրը համարեա ամբողջապէս պատմական վէպ է։ Վէպը կարող էր Բաբիկ Սիւնու քաջագործութիւնը վերագրել Բուզանդի Համազասպ, Համազասպէ, Համազոսպեան Մամիկոնեան սեպուհին, որ մասնակից էր այդ պատերազմներին, մանաւանդ որ վերեւ էլ տեսանք մի նմանութիւն Մեծ-Մհերի և Քաջ-Վարդանի հօր Համազասպի գործողութեան։ Անտարակոյս Բուզանդի սեպուհ Համազասպը Վարդանի հայրն է։ Եթէ Մ. Խորենացին նոյն գործը կարող էր ուրիշին վերագրել, ապա պէտք է խոս-

1. Հայ ժողովուրդը տեղ տեղ համարել է արեգակը եղբայր, լուսինը քոյր, իսկ շատ տեղ էլ հակառակը։ Արեւ վախենում է իբրեւ աղջիկ գիշերները դուրս գալ, ցերեկն էլ ամաչում է, ուստի եղբայր լուսինը գիշերն է դուրս գալիս, քոյր արեգակը ցերեկը։ Եղբայրը քրոջ տո՛ւաւ մի ըռւռ ասեղ որ իրեն նայողներին աչքերը ծակէ։ (Աղբււր. 1887. № 5—6)։ Այդ ժամանակից արեւը մի առիւծ է նստում, որ մի մեծ սուր ձեռքին չար ոգիներից նորան պաշտպանում է (Աղգ. Հանդէս 1. էջ 348. II, էջ 217. M. Abeghian Armenische Volksglaube, էջ 46. Leipzig, 1889)։

2. Փ. Բուզ. Ե, խգ, էջ 258—263. Հմմ. Ե, լէ, էջ 249—251։

3. Մ. Խոր. Գ, լէ, էջ 227։ Այս վիպական գիծը համեմատելը Յովհ. Մամիկ. Պատմ. Տարօնոյ Գ, էջ 47. և Թ. Արծր. Ա, Ժա, էջ 67, 69։

տովանել, որ վէպն աւելի հիմք ունէր:

Մհէրը մեռնում է երդմնազանցութեան պատճառով: Այս գիծն ընդհանուր է թէ սեմական և թէ հնդկագերմանական ցեղերին: Երբայեցոց Սամփոսնն էլ առիւծ է սպանում, ինչպէս և հելլէնների Հերակլէսը: Մեր Մհէրը քառասուն անձին մատաղ արած երնջի արիւնով երեսը լուանում է: Այս քրիստոնէացած ձևն է դիւցազնականի, որով լողանում է գերմանացի Զիգֆրիդը իւր սպանած վիշապի արեան մէջ և անխոցելի դառնում, ինչպէս և Աքիլլէսը Ստիքսի ջրերում: Եւ յիշատի մեր միւս դիւցազն Դաւիթը ճիշտ միևնոյն հանգամանքում «մտրթում է երինջները և լողանում արեան մէջ»¹: Եւ եթէ ոչ Մհէրը, բայց Դաւիթն ունի մտէ խաչ². այդ նոյն է, ինչ որ Աքիլլէսի գարշապարի և Զիգֆրիդի թիկունքի խոցելի մնացած մասերը:

Մեր Մեծ-Առիւծաձև Մհէրն էլ ծնւում է հողեղէնից, բայց անսերմ յղութեամբ, ջրից՝ ծովից, կէս հրեղէն, կէս հողեղէն, մի աստուածամարդ. ուստի նա անմահ անմեռ չէ, այլ մեռնում է իբրեւ երդմնազանց, ինչպէս և Սամփոսնը և յետոյ մեր Դաւիթը: Սակայն ինչպէս որ կայ դիւցազն Վահագն Վիշապաքաղ հեթանոս Հայոց քաջութեան անմահ աստուած արեգաչեայ Վահագնը, այսպէս էլ կայ մահկա-

1. № 1, ՍՊ. դ, էջ 13:

2. Պարսկաստանի առասպելական Կայանեանք սկսեալ Կայկոբադից ունին մի խալ իբրեւ նշան (Spiegel Iranische Altertumskunde I, էջ 616), Սելեկեանք լուր էին տարածում, թէ իրենց ազգրների վրայ ունին խարսխի նշան (Spiegel. III, 599): Այս ուրեմն մի արքայական ծագման նշան է. մեր վէպում սակայն քրիստոնէական ձև է ստացել: Խաչի գերութիւնից և ազատու մից յետոյ խաչի պաշտամունքը զօրացաւ մեզնում ևս. Սահակ Չորսփորեցին երգում է իւր խաչի շարականները, յօրինում են բազմաթիւ խաչերի պատմութիւններ, երևան են գալիս «Ս. Նշաններ», որ կրում է Դաւիթը. Հոռամոց կոյսը և կամ մեր Սմբատ Բաղձայադթի թոռ. Սմբատը ծոցում խաչ է կրում (Սեբէոս, Գ. I, էջ 136): Մհէրը կրում է հմայիլ, այս արդէն հեթանոսական է, թերեւս քրիստոնէականի խառնուրդով:

նացու դիւցազն Առիժաճեւ Մհէր և անմահ, անմեռ Մհէր, Մհէրիկ, Պատիկ—Մհէր¹։

1. Մհէրի նմանութիւնը Արտաւազդի հետ քանիցս շեշտել ենք, դիտել է և պ. Աբեղեանը, որի ասելով Արտաւազդի նմանութիւնը Ամիրանի հետ, նախ նկատել է Մ. Էմինը (Հայ ժողովրդ. Առասպելներ, է. էջ 364—365. Վաղարշապատ 1901)։ Սակայն պէտք է դիտենք, որ այդ աւելի արտաքին է։ Ամիրանը մեր Մհէրն է։ Գոնեա Մհէրի բնաւորութեան չար կողմը Սասմայ ծռերի մէջ անցել է դե Արտաւազդի և Ռուբինեան չար Մլեհի գծերից, դէպքերի և անուանց նմանութեամբ։ Թողնելով վրաց Ամիրանի ժողովրդական վէպի, մեր «Բազանց ցան» այսինքն Արեակունեաց վէպի, մանաւանդ թէ Սասմայ ծռերի այլ նմանութիւնները, շեշտենք ամենաէականը։ Ամիրանը չղթայական փականած է Սակոբնիայում և առում է, թէ ինքն է «Другъ бѣдныхъ и угнетенныхъ» և այլն (А. С. Хахановъ Ист. Грузин. Словесности I, էջ 40)։ Յիշեցէք հիմա մեր Մհէրին Ագռաւաց քարում, Սակորնիա—ագռաւանոց (սար)։ Յիշեցէք վէպի այդ անունը իւր փոփոխուած անուններով և աղաւաղուած ձևերով Տոսպան բլուր (№ 1, ՍՊ, թ, էջ 26), Վառաքար (№ 2, ՄԱ, Մհէր, դ, էջ 58), Ագռաւու քեար (№ 4, ԳՍ, դ, Մհէր, էջ 150), Ակոսփու քար (№ 11, ԱԱ. Դաւիթ և Պղտիկ Մհէր, է, էջ 45), Ակրփու քեար (№ 9, ՀԵԴ, Դաւիթ և Մհէր, էջ 398), Աղբրփու քեար (№ 8, ՀԵԲ, Դաւիթ և Մհէր, էջ 49) և Կեռպած քար ... Ղաթայ վերեւ (№ 13, ԼԱՀ, էջ 47 [81]) այլև Մհէրի վախճանը։—Միհրականութիւնը մի ժամանակ մրցում էր քրիստոնէութեան հետ և տարածուել էր ոչ միայն Վրաստանում և Հայաստանում, այլև մինչև Հռոմ (տես Die Mysterien des Mithra, Franz Cumont. գերմ. թարգմ. Georg Gehrich) և մինչև կայսրութեան հիւսիսային և արեւմտեան հեռաւոր ծայրը, Ատլանդեան ովկիանոսը։ Ֆրանսացոց ժողովրդական աւանդութեամբ հարաւային Ֆրանսիայում Substantio ժայռի հետ կապուած է Միհրի աւանդութիւնը (Verhandlungen des II Internationalen Kongresses für Allgem. Religionsgeschichte in Basel, էջ 289—290. 1904. Basel, 1905. A. Westpal-ի յօդուածի ամփոփումը)։ Ժայռերը քարայրներով նուիրական էին Միհրին (Fr. Lübkers Reallex. des klass. Altertums. այլև Albercht Dietrich-ի Eine Mithras liturgie) ինչպէս և որոշ ծաղիկներ ևն։ Միհրը լինելով լուսոյ, ճշմարտութեան և արդարութեան աստուած (Iran. Philol. II, էջ 642) ինչպէս մեր Մհէրը, ծաղիկների և ջրի տօնին Համբարձման և Վարդավառին դուրս է գալիս տարին մի անգամ կամ հինգ նաւակատիւրին և ար-

դարութեան արեգակ Գրիգորիսի պէս պիտի աշխարհի վերջին, վերջին դատաւարանին գայ: Յիշելով այս բոլորը այլև ղեւելով մեր և վրաց ժողովրդի արեգակի, լուսնի և այլ աւանդութեանց նուութիւնները, որ գտնուած ենք Խախանովի վերոյիշեալ դրուածքում և M. Abeghian-ի *das Armenische Volksglaube* գրքում, Ագագաբաղիւն հանդիսում և ուրիշ գրքերում. այլ և աչքի առաջ ունենալով վրաց դիւցազնի՝ Ամիրանի խօսքը, չենք կարող համաձայնել Խախանովին, թէ Ամիրանը՝ Ահրիմանն է (էջ 42): — Ո՛ր Ամիրանն էլ Միհրն է, ինչպէս և Մհէրը, որ մեր վէպը միացրել է Արտաւազդի և Մլէհի հետ. և Ամիրան անունը Միհր-ան և ամիրա բառերից է կազմուած, ինչպէս որ ցոյց է առնու և «*адмиральство*» բայը (էջ 25): Վասպուրականը միհրականութեան կենտրոն է երևում: Միայն այստեղ են երևում Միհր-ով բարդուած անուններ՝ Մե[հ]ր-ուժան, Մեհ-են-դակ, Մեհ-առ (տ. Բիւզանդ և Խորենացի): Կանգուար—Ագուաւաբը, Պաղատը, Արամազդայ գիւաց տունը, կրակ քոյրը և ազրիւր եղբայրը Բութ տեղում, որ յիշեցնում է մեզ Բութկայ աքաղաղը, երբեմն արշալոյսն աւետող, և Ս. Տիկինը Հոգեաց Տիրամօր վանքը և Դարբնաց քարը (Խոր. մատենագր. 301, 295) Միհրին Նուիրական վայրեր են եղել. իսկ մեր Միհր-Մհէրն այն կողմերն է փակուած. ոմանց ասելով Վանայ միւս անունը Շամիրամակերտ—Հաս-միհր-կերտ (Ստեփան Պալասանեան, Պատմ. Հայոց, 11, էջ 52. Թիֆլիզ 1890): — Իսկ խաւարի և չարութեան ներկայացուցիչները մեր վէպում զանազան դիւեր են, Քնիկի, Կաղ Լն (= փոշեհան Ս. Կարապետի փոփոխուած անուններով և որ ըռնել է ուրեմն Մհէրի տեղը): Ահրիմանի անունը հազիւ հազ լուում է «Հարամի (խարամանի) դև», Խարաման (№ 1, ՍՊ. Դ, էջ 11. ե, էջ 15), որ եղիշէի «դիւաց Հարամանն» է յիշեցնում (եղիշէ Բ. 33, 35 և 66. Թէոդոսիա 1861) և եղնիկի «Արհման չար կարծիցի նոցա, վասն զԽարամանի անունն յանձի կրելոյ» (եղնիկ էջ 144 և 235. Վենետիկ. ՌՄՀե), այլ և Ահն Անանի-ն, որ «տաւրի քեաղաքն Զգիւրին» (№ 4, ԳՍ. դ, Մհէր, էջ 146), որ անտարակոյս Angra Mainyu-ն է. յայտնի է և Aka Mainyu անունը, որ Ահրիմանն է համարուում (Iran. Philol. էջ 650):

Ասեփան Կանայեանց.

24 յունիսի 1907 աւի.

Վաղարշապատ.

